

**ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ
ՊԱՐՏԱԴՐՎԱԾ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆՈՐՈՇ ԱՊԱԳԱՅԻ
ՄԻՋԵՎ**

Հրաչ Չիլինգիրյան

Բանալի բառեր՝ Մերձավոր Արևելք, հայկական սփյուռք, հայ եկեղեցի, փոքրամասնություններ, ինքնություն, կրոն, ռազմական հակամարտություններ

Միջին Արևելքում հայկական համայնքները սփռված են ավելի քան տաս երկրներում. հիմնականում՝ Լիբանանում, Սիրիայում, Թուրքիայում, Իրանում, Եգիպտոսում, Իսրայելում/Պաղեստինում, Հորդանանում, Քուվեյթում և Միացյալ Արաբական Էմիրություններում: Մոտավոր հաշվարկով ավելի քան 300000 լինելով (տե՛ս՝ Աղյուսակ 1)՝ հայերը փոքրամասնություն են կազմում այդ երկրներում ապրող դավանանքային, կրոնական և էթնիկ այլ փոքրամասնությունների լայն բազմազանության մեջ:

Հայերի ներկայությունը այդ տարածաշրջանում ունի հինավուրց պատմություն: Միջին Արևելքում ապրող հայերի բնօրրանը, որն այսօր հայտնի է որպես Արևմտյան Հայաստան, գտնվում է Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում: Թեպետ բնիկներ լինելով միջինարևելյան որոշ տարածքներում՝ մի շարք պատմական իրադարձությունների պատճառով հայերը նույնպես գաղթել են այլ տարածաշրջաններ՝ այնտեղ համայնքներ կազմավորելով: Օրինակ՝ հայկական ներկայությունը Երուսաղեմում սկսվում է մեր թվարկության առաջին դարից: 11-րդ դարում՝ Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո, մոտ 10000 հայ գաղթում է Ֆաթիմյան Եգիպտոս: 17-րդ դարի սկզբներին Շահ Աբբաս Մեծի կողմից հարյուր հազարավոր հայեր

Հայաստանի արևելյան շրջաններից բռնի ուժով վերաբնակեցվում են Պարսկաստանում: 15-րդ և 18-րդ դարերի միջև մեծ քանակությամբ հայեր ապրում էին Հալեպի և Ալեքսանդրետտայի միջև ընկած նշանակալից առևտրի ուղու վրա¹:

17-րդ դարի վերջում Բասրայում ապրում էին մոտ 800 հայ ընտանիք, որոնք եկել էին Օսմանյան կայսրության տարբեր քաղաքներից և գյուղերից, ինչպես նաև կային առևտրականներ Նոր Ջուղայից և հայեր հին պարսկական Համադան քաղաքից: Բաղդադ քաղաքի առաջին հայկական եկեղեցին կառուցվել է 1640 թ.-ին²:

19-րդ դարի սկզբում Եգիպտոսում մի շարք հայեր զբաղեցնում էին կարևոր առևտրական և քաղաքական պաշտոններ: Նրանց շարքերում էր Պողոս Յուսուֆյանը՝ հայ դրամատերը և գործարարը, որը Մոհամմեդ Ալիի՝ արդի Եգիպտոսի հիմնադրի խորհրդատուն էր: Յուսուֆյանը 1819 թ.-ին դարձավ առևտրի բյուրոյի ղեկավարը: Հայտնի հայերից է նաև Նուբար Նուբարյանը, որը 1876 թ.-ին դարձավ արդի Եգիպտոսի առաջին վարչապետը³:

19-րդ դարի վերջում Լիբանանի հայերը «պատկանում էին Օսմանյան կայսրության հասարակության ամենաառաջատար շերտերին: Ունենք Օսմանյան վարչակազմի տարբեր բնագավառներում աշխատող պաշտոնյաներ էին, մյուսները

¹ Լևանտում 12-րդ և 13-րդ դարերում հայերի ներկայության մասին, տե՛ս Mutafian C., “Les princesses arméniennes et le Liban latin” in Aida Boudjikianian (ed) Armenians of Lebanon. Beirut: Haigazian University and Armenian Heritage Press, 2009, pp. 3-20. մեր ժամանակների պատմական տեսանկյան համար, տե՛ս `Sanjian A., “The Armenian Minority Experience in the Modern Arab World,” Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies (Amman, Jordan), 3, 1 (Spring/Summer), 2001.

² Մուրադյան Ս., Իրաքի Հայ Համայնքը, Երևան, Պայքար, 1997:

³ Zohry A., “Armenians in Egypt”, International Union for the Scientific Study of Populations, XXF IUSSP International Population Conference. Tours, France, 18-23 July 2005. <http://iussp2005.princeton.edu/abstractViewer.aspx?submissionId=50135> (27 Սեպտեմբերի 2011).

պատկանում էին կիսակառավարական մարմինների աշխատակազմին, որոնք ստանում էին պետական նշանակություն, ինչպես, օրինակ՝ Օսմանյան Պետական Պարտքը (Ottoman Public Debt) կամ Ծխախոտ *Régie*-ին (Tobacco *Régie*)⁴:

Միջին Արևելքում հայերը հիմնականում զբաղվում էին առևտրով և արհեստներով: Հալեպի հայ վարպետները՝ հատկապես ոսկերիչները, մեծ հռչակ ունեին 19-րդ դարում⁵:

1865 թ.-ի Համիդյան կոտորածներից հետո Ադանայից, Միսից, Մարաշից, Այնթափից, Ուրֆայից, Տիգրանակերտից և արևելյան Թուրքիայի այլ քաղաքներից բազմաթիվ հայ գաղթականներ գալիս են Բեյրութ և Լիբանանի այլ քաղաքներ: 1896 թ.-ին հայ որբ երեխաները Մարաշից և Ջեթունից տեղափոխվում են Բեյրութ: Աստիճանաբար նրանք ձուլվում են Լիբանանի Մարոնիների համայնքի հետ⁶: Սակայն այսօր Լևանտում ապրող հայերի ճնշող մեծամասնությունը 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած ցեղասպանությունից փրկվածների երրորդ և չորրորդ սերնդի հետնորդներն են: 1920-

⁴ Kaiser H., “The Armenians in Lebanon during the Armenian Genocide” in Aida Boudjikianian (ed) Armenians of Lebanon. Beirut: Haigazian University and Armenian Heritage Press, 2009, p. 35

⁵ հմմտ. Sanjian A. K., The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion. Cambridge: Harvard University Press, 1965, pp. 53-56

⁶ Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայերի թիվը Սիրիայում և Լիբանանում կազմում էր մոտ 17-18 հազար: Սակայն համայնքները խստիվ մեծացան Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ցեղասպանությունից փրկվածների բազմաթիվ խմբերի ներգաղթից հետո: 1925-ին Խորհրդային Հայաստանում տպագրված թվերի համաձայն բնակչության քանակը հետևյալն է՝ Հալեպում և նրա շրջակայքերում՝ 90000, Բեյրութում՝ 18000, Դամասկոսում՝ 8000, Բսկենդերունում՝ 8000, Լիբանանի ուրիշ մասերում՝ 6000, Տրիպոլիում և Ջղարտայում՝ 5000, Բեյլիում՝ 6000, Պատրոսում 3000, Ջահլեհում և նրան մոտակա գյուղերում՝ 3000, Սայդայում և Սաուրում՝ 3000; Յունիեհում 2500, Տաղերում՝ 2500 (Հայաստանի Կոչնակ, 1925: 79: մեջ է բերված Աբրահամյան Ա. Կ., Համառոտ Ուրվագիծ Հայ Գաղթավայրերի Պատմության, Հտ. 2. Երևան, Հայաստան Հրատարակչություն, 1967, էջ 22).

ականների վերջում Միջին Արևելքում՝ հատկապես Սիրիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում և Իրաքում, մեծ քանակությամբ որբանոցներ և փախստականների ճամբարներ ընդունեցին ցեղասպանությունը վերապրած հայերին:⁷ Փախստականների մեկ այլ ալիք եկավ այն ժամանակ, երբ 1930-ական թ.-ին Ֆրանսիայի մանդատը Սիրիայում Ալեքսանդրետի նահանգը հանձնեց Թուրքիային: Մոտ 40000 հայ Կիլիկիայից ապաստանեց Սիրիայում և Լիբանանում:

21-րդ դարի սկզբում միջինարևելյան համայնքները դիմակայեցին կարևորագույն ներքին և արտաքին խնդիրների: Համայնքային կառույցների ինտեգրացումը, միաձուլման վտանգը և ինքնապահպանումը այն ներքին խնդիրներից են, որոնք մեծ բանավեճերի աղբյուր են Բեյրութից Հալեպ, Կահիրեից Թեհրան և Ստամբուլ: Արտաքին խնդիրներից են ներկայի անվտանգությունը և ընթացիկ հակամարտությունները, վերջին տարիների կրոնական ծայրահեղականությունը, պետականորեն սահմանված և պետականորեն հանդուրժելի փոքրամասնությունների «այլացումը» և սոցիալ-տնտեսական պայմանները, որոնք պատճառ են դարձել բազմաթիվ քրիստոնյաների՝ այդ թվում նաև հայերի արտագաղթին: Ինչպես նկարագրել է իրավիճակը Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Արամ Ա.-ը «այս տարածաշրջանը այժմ բնութագրվում է փոխադարձ հանդուրժողականությամբ և լարվածությամբ, միմյանց նկատմամբ դրսևորվող ըմբռնմամբ և նախապաշարմունքով»⁸:

⁷ 1920-ականներին Իրաքում կար 30000 հայ, Եգիպտոսում՝ 25000-28000, Սիրիայում՝ մոտ 150000 (60000՝ Հալեպում), և Լիբանանում՝ 35000-40000: Համապատասխան երկրների վերաբերյալ տվյալների համար տե՛ս Հայ Սփյուռք, Հանրագիտարան (Հայկական Սփյուռքի Հանրագիտարան), Երևան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն, 2003:

⁸ Catholicos Aram I, “The Armenian Church in the Middle East: Some Facts and Perspectives” in Seta Dadoyan (ed.) The Contribution of the Armenian Church to the

Հոդվածում համառոտ անդրադարձ է կատարվում Միջին Արևելքում հայկական համայնքը դիմագրավող ներքին և արտաքին խնդիրներին՝ այսպես կոչված *պարտադրված իրականությունը*, ինչպես նաև տեսական եզրակացություններ են կատարվում այն հանգամանքի վերաբերյալ, թե ինչպես են այս գործընթացներն ազդում ինքնության (identity) ձևավորման և պահպանման վրա, այսինքն՝ ներկայումս բավականին *անորոշ ապագայի* վերաբերյալ: Երեք կարևորագույն հաստատություններ կան Միջին Արևելքում, որոնցով պայմանավորվում է Միջուկի հայության ինքնության ձևավորումը և պահպանումը՝ եկեղեցին, դպրոցը և լրատվամիջոցները (լայն իմաստով՝ հաղորդակցության միջոցները):

Եկեղեցին

Նախ և առաջ, պատմականորեն, քաղաքականորեն և սոցիալապես նշանակալից է այն փաստը, որ Հայ Առաքելական Եկեղեցու երեք նվիրապետական Աթոռները գտնվում են Միջին Արևելքում: Դրանք են՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսությունը՝ Լիբանանի Անթիլիաս քաղաքում, որը գոյություն ունի 1930 թ.-ից, բայց իր արմատները հասնում են 13-րդ դարի Կիլիկիա, Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքությունը, որը հիմնադրվել է 14-րդ դարի սկզբերում, և Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքությունը՝ հիմնադրված 15-րդ դարում: Ավելին, Հայ Կաթողիկե եկեղեցու Պատրիարքությունը գտնվում է Լիբանանի Բզումար գյուղաքաղաքում, ինչպես և Հայ Բողոքական եկեղեցու՝ Մերձավոր Արևելքի Հայ Ավետարանական Եկեղեցիների Միությունը:

Եկեղեցու պատմությունը զարգանում է զուգահեռ հայոց պատմության հետ: Թե՛ քաղաքական և սոցիալական հեղաշրուսների, թե՛ օտարերկրյա ներխուժումների ժամանակ, եկեղեցին եղել է ազգային կյանքի առաջավոր մասնիկը՝ երբեմն փոխարինելով պետությանը: Սկսած 1375 թ.-ից՝ հայկական վերջին թագավորության անկումից ի վեր, հայոց եկեղեցին պահպանում է ազգի կրոնական, կրթական, մշակութային և նույնիսկ քաղաքական արժեքները, ինչպես նաև հանդիսանում է կրոնական-մշակութային հարստության ջատագովը: Նորագույն պատմության մեջ հայկական եկեղեցու ազգային դերն ու նշանակությունը ակնառու է Օսմանյան կայսրության (որպես *Միլլեթ* համակարգի մասնիկ), Ռուսաստանի Կայսրության և հետագայում նաև Խորհրդային Միության տիրապետության ժամանակ:

Միջին Արևելյան երկրներում սահմանադրությունները մեծ արժեք են տալիս կրոնին և կրոնական հաստատություններին (ի տարբերություն արևմտյան ժողովրդավարությունների), եկեղեցիները կամ փոքրամասնությունների կրոնական հաստատությունները մեծ հնարավորություններ են տրամադրում մարդկանց միմիանց հետ շփվելու և համագործակցելու համար: Հայ եկեղեցին Միջին Արևելքում, օրինակ, նշանակալից դեր է խաղում իսլամական հասարակության լայնածավալ շրջանակներում ինքնության կազմավորման և պահպանման մեջ: Բացի կրոնական ծիսակատարություններից, եկեղեցիները դեկավարում են դպրոցներ, բարեգործական կազմակերպություններ և աջակցում են մշակութային ստեղծագործմանը (cultural production): Ավելին, Հայ Եկեղեցին, և, ընդհանրապես, քրիստոնեական եկեղեցիները Միջին Արևելքում, ունեն պետականորեն ճանաչված լիազորություն ամուսնության վկայականներ տալու, ամուսնալուծության դատական նիստեր և

որոշումներ կայացնելու, ինչպես նաև ժառանգության և այլ ընտանեկան բանավեճերի խնդիրներով զբաղվելու իրավասություններ: Բազմաթիվ դեպքերում Հայ Եկեղեցին հանդիսանում է իրեն ժամանակի ընթացքում կտակված համայնքի ունեցվածքի օրինական պահապանը, ինչպես, օրինակ Եզիպտոսում, որտեղ եկեղեցին ունի հոգաբարձու հաստատություններ, անշարժ գույք, գյուղատնտեսական տարածքներ և այլ եկամտաբեր ունեցվածք:

Ըստ ավանդույթի և կառուցվածքի՝ աշխարհիկ մարդկանց ներգրավումը Հայ Եկեղեցու գործունեության մեջ նրա եզակի առանձնահատկությունն է⁹: Ի տարբերություն Հռոմեական Կաթոլիկ եկեղեցիներին և Բյուզանդական ավանդույթներով Ուղղափառ եկեղեցիներին՝ Հայ Եկեղեցում աշխարհիկ մարդիկ գործնականորեն մասնակցում են նրա վարչական, օրենսդրական և ֆինանսական գործունեությանը: Հասարակ մարդիկ ընտրում են գրեթե բոլոր եկեղեցական պաշտոնյաներին, որոնցից ամենանշանավորը կաթողիկոսն է: Մյուս կողմից՝ այս գործառնական ներգրավումը քաղաքականացման պատճառներից է՝ հատկապես Սառը պատերազմի տարիներին: Այդ ժամանակաշրջանում Հնչակյան և Ռամկավար կուսակցությունները ունեին խորհրդային դիրքորոշում, իսկ Դաշնակցական կուսակցությունը ամերիկամետ քաղաքականություն էր վարում: Այս քաղաքական տարաձայնությունները ներքին բախումների աղբյուր էին հանդիսանում՝ հատկապես Լիբանանում և Սիրիայում:

⁹ Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքությունը բացառություն է կազմում, քանի որ պատրիարքի ընտրությունը և պատրիարքարանի գործերի կառավարումը տեղի է ունենում միայն Սրբոց Հակոբյանց միաբանության անդամների (վանականների) կողմից՝ առանց աշխարհիկ մարդկանց մասնակցության:

Այսօր Միջին Արևելքում հայկական համայնքների կյանքը շարունակվում է հիմնականում համախմբվել հայկական եկեղեցու և իր հաստատությունների շուրջ և հատկապես այն երկրներում, որտեղ գերիշխում են իսլամական օրենքները: Երբ աշխարհիկ, քաղաքական, հասարակական և կրթական կազմակերպությունները ակտիվորեն մասնակցում են համայնքի գործունեությանը, եկեղեցու պաշտոնական և իրավական կարգավիճակը տալիս է մեծ նշանակություն համայնքների կրոնական պետին. օրինակ՝ Թուրքիայում, Եգիպտոսում, Լիբանանում, Քուվեյթում, Իրաքում, Իրանում, Հորդանանում, և այլն:

Ղպրոցները

Եկեղեցին և քաղաքական կուսակցությունները մեծ դեր են խաղացել հայկական կրթության զարգացման և Միջին Արևելքում դպրոցների տարածման մեջ: 1930-ական և 1940-ական թթ.-ին Սիրիայում և Լիբանանում «հայկական դպրոցներ գոյություն ունեին բոլոր քաղաքներում և գյուղերում, որտեղ կար հայերի զգալի առկայություն»¹⁰: 1980-ականներին Սիրիայում գործում էին 38 հայկական ամենօրյա դպրոց (դրանցից 24 Հալեպում և Հալեպի շրջակայքում էին) և ևս 60 դպրոց Լիբանանում: 1975թ.-ին՝ Լիբանանում քաղաքացիական պատերազմի սկսվելուց առաջ հայկական դպրոցներում սովորում էր մոտ 21000 աշակերտ:¹¹ Սակայն ներկա իրավիճակը Միջին Արևելքում արտացոլում է համայնքների անկումը (տե՛ս՝ Աղյուսակ 2): Միայն վերջին տասնամյակում Լիբանանում, Եգիպտոսում, Իրաքում, Իրանում և

¹⁰ Migliorino N., (Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: ethno-cultural diversity and the state in the aftermath of a refugee crisis. New York, Berghahn Books, 2008, p. 71.

¹¹ Տե՛ս Սիրիայի և Լիբանանի վերաբերյալ համապատասխան բաժինները՝ Հայ Սփյուռք, Հանրագիտարան (Հայկական Սփյուռքի Հանրագիտարան), Երևան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն, 2003:

Թուրքիայում գտնվող դպրոցներում նշանակալիորեն նվազել է աշակերտների ընդունելության քանակը, ուսուցման որակը և ֆինանսական միջոցների առկայությունը: Օրինակ՝ 1991 թ.-ից մինչև 2001թ.-ը հայկական դպրոցների քանակը Լիբանանում նվազել է 45-ից մինչև 33, իսկ աշակերտների թիվը 12000-ից 4000-8000-ի սահմաններում է գտնվում¹²: Իրանում այս անկումը ավելի կտրուկ է. մինչև Իսլամական հեղափոդությունը հայկական դպրոցներում սովորում էին ընդհանուր առմամբ 17000 աշակերտ, մինչդեռ այսօր այդ թիվը հասել է մոտ 4000-ի¹³:

Այս խնդիրները չունեն միայն ներքին պատճառներ, այլ հիմնականում հանդիսանում են սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանների արգասիքը: Պետականության դերն այս հարցում ոչ պակաս նշանակալից է: «[Միջին Արևելքում] կառավարությունների կողմից պարտադրած սահմանափակումների պատճառով», ասում էր Արամ Կաթողիկոսը, «կրոնի, բարոյագիտության և կրթության հետ կապված առարկաներն աստիճանաբար մեկուսացվում են և նույնիսկ լիովին անտեսվում»¹⁴:

Սիրիայում, Եգիպտոսում, Հորդանանում, Իրաքում, Իրանում և Թուրքիայում (բացառություն է կազմում Լիբանանը) հայկական դպրոցները պարտավորված են իրականացնել պետական

¹² Հմնտ. Migliorino N., (Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: ethno-cultural diversity and the state in the aftermath of a refugee crisis. New York, Berghahn Books, 2008, p. 202 և Հայ Սփյուռք, Հանրագիտարան (Հայկական Սփյուռքի Հանրագիտարան), Երևան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն, 2003:

¹³ Հարցազրույց Կորյուն Արքեպս. Պապյանի՝ Իսֆահանի թեմի նախկին առաջնորդի հետ, 25 սեպտեմբերի 2008:

¹⁴ Catholicos Aram I, “The Armenian Church in the Middle East: Some Facts and Perspectives” in Seta Dadoyan (ed.) The Contribution of the Armenian Church to the Christian Witness in the Middle East. Antelias, Lebanon: Armenian Catholicosate of Cilicia, 2001, pp. 15-16.

ամբողջական ուսումնական ծրագիրը արաբերեն, պարսկերեն և թուրքերեն: Նրանց թույլ է տրվում միայն մի քանի ժամ հայերեն լեզվի և կրոնի դասաժամեր ունենալ: Օրինակ՝ հեղափոխությունից հետո իրանական օրենսդրությունը պարտադրում է, որ «միայն դպրոցական միջավայրից դուրս դասերը կարող են լինել հայերեն լեզվով»: Մոտ 17 հայկական դպրոց փակվեց այդ ժամանակ: Սիրիայի դպրոցներում թույլատրվում է դասավանդել շաբաթական երեք ժամ հայկական կրոնագիտություն և չորս ժամ կրոնի լեզու¹⁵: Հետաքրքիր է նշել, որ Սիրիայի սահմանադրությամբ նախատեսվում է, որ ազգային ուսումնական ծրագիրը պետք է «կերտի արաբական, ազգային, հասարակական սերունդ՝ գիտական ուսուցումով մարդկանց, որոնք սերտորեն կապված են իրենց հողի հետ, հպարտ են իրենց ժառանգությամբ, ոգեշնչված են այն պայքարով, որը տանում է դեպի միասնական ազգի նպատակների իրագործումը, դեպի ազատություն և սոցիալիզմ»¹⁶: Նույն սահմանադրությունը նույնիսկ պարտադրում է պետության կողմից նշանակված ոչ հայ տնօրեններ հայկական կրթօջախներում, որոնք ծառայում են որպես «պետության աչքերը» այդ հաստատություններում: Նմանատիպ իրավիճակ է նաև Թուրքիայում: Խոսելով փոքրամասնությունների դպրոցներում պետականորեն սահմանված այս գերհսկողության մասին՝ Հրանտ Դինքը գրել է. Թուրքիայի Ազգային կրթության նախարարության Ստամբուլի գրասենյակի փոխտնօրեններից մեկը, որը հետագայում

¹⁵ “The Current Situation of the Armenians in Lebanon, Turkey, Iran and the Soviet Union,” European Parliament, Session Documents, Series A. Document A 2-33/97, Part A, B + C. Strasbourg, 15 April 1987.

¹⁶ Սիրիայի սահմանադրություն, Գլուխ 4-րդ, Հոդված 21-րդ (1973), մեջբերված է Migliorino N., (Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: ethno-cultural diversity and the state in the aftermath of a refugee crisis. New York, Berghahn Books, 2008, p. 163.

դատապարտվեց կաշառակերության համար, ասել էր հետևյալը իր կողմից [հայկական կրթօջախներում] նշանակված «փոխսնօրեններին», որոնց փոքրամասնությունների դպրոցներում կոչում են «թուրք փոխսնօրեններ»: «Դուք եք մեր աչքերն ու ականջները... Դուք մեզ պետք է տեղեկացնեք նույնիսկ ամենափոքր վրիպումների մասին, որ այս մարդիկ անում են»: Եվ դա նա ասաց դպրոցների տնօրենների ներկայացուցչամբ՝ ոտնահարելով նրանց արժանապատվությունը և լիովին անտեսելով մարդկային քաղաքավարության օրենքները»¹⁷:

Թուրքիայում «խտրականությունը քրիստոնյա և այլ կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ մնում է լուրջ խնդիր, հատկապես գյուղական տարածքներում»¹⁸: Երբ Թուրքիայի նախկին նախագահ Ահմեդ Նեջդեթ Սեզերը վետո դրեց փոքրամասնությունների հիմնադրամների վերաբերյալ օրենքի փոփոխության վրա, նա արդարացրեց իր որոշումը այն տեսակետով, որ դրանք «օտար հիմնադրամներ» են և «շատ վտանգավոր»¹⁹: Մեծամասնության հասարակական վերահսկումը փոքրամասնության անդամ լինելու «ծանր բեռն է»: «Ակօս» թերթի թղթակից Բերկուհի Բերբերյանի կարծիքով. «Ինչու՞ պիտի փնտրենք դժոխք բառի իմաստը սուրբ գրքերում կամ այլ աղբյուրներում: Մեր մեկուսացումը և միայնակությունը ճիշտ բնութագրում է «դժոխք» հասկացությունը, որը մի տեղ է, ուր մեզ այրող կրակը՝ մեր ցավն է, որը չի կիսվել և վերածվել է մոլեգնության. կամ այն մի վայր է, որտեղ ամբողջական գիտակցումը սառեցրել է արյունը մեր երակներում»²⁰:

¹⁷ Dink H., “Kinkel ve Valilik,” Ակօս, 21 Օգոստոսի, 1998:

¹⁸ CNEWA “Christians in the Middle East.” Special Edition of ONE, September, New York, 2010. <http://www.cnewa.org/default.aspx?ID=3483&pagetypeID=4&sitecode=HQ&pageno=2> (15 Օգոստոսի 2011).

¹⁹ Ertan Ö., “Foundations in search of justice”, *Ակօս*, 16 Նոյեմբերի, 2007:

²⁰ Berberyan B., “I know that suitcase!”, *Ակօս*, 16 Նոյեմբերի, 2007:

Ինչ վերաբերում է Միջին Արևելքում հայ մշակութային ստեղծագործությանը/ստեղծագործունեությանը՝ այստեղ նույնպես նկատվում է ահռելի անկում: Կահիրեն, Հալեպը և Բեյրութը համարվում էին կարևոր կենտրոններ գրականության և մշակույթի զարգացման համար: Այնտեղ մարդիկ վարում էին կենսունակ գրական և մտավոր կյանք: Լայն մշակութային ստեղծագործությունը, որն իր մեջ ներառում էր հայ թատրոնը, երաժշտությունը և ընդհանրապես արվեստը, լրացնում էր կրոնական և կրթական օջախների ծավալած գործունեությունը՝ ամրապնդելով ինքնությունը, լեզուն և ազգային արժեքները²¹:

Լրատվամիջոցները

Անցյալում, երբ Արևմուտքի հայկական համայնքներում մռայլ իրավիճակ էր տիրում, այդ համայնքները իրենց հայացքն էին սևեռում դեպի Միջին Արևելք, որպես հույսի աղբյուր, քանզի այնտեղ հայերը խոսում, գրում և կարդում էին հայերեն, և լեզվի ու մշակույթի պահպանումը երաշխավորված էր: Այսօր, հայկական թերթերի տպագրությունը ոչ ավելին է քան «ազգային պարտականություն՝ փոխանցված սերնդեսերունդ», ինչպես խորը

²¹ Օրինակ՝ տե՛ս Ռուբինա Արթինյանի (հայկական երգչախմբերի մասին) և Նոռա Սալմանյանի (երաժշտության մասին) հոդվածները (Boudjikianian A. (ed) *Armenians of Lebanon*, Beirut: Haigazian University and Armenian Heritage Press, 2009: Նույնպես, հայ նկարիչների մասին տե՛ս Tchilingirian H., “Master of Grand Theater. Gerard Avedissian in the Cultural Landscape of Lebanon”, *Armenian International Magazine (AIM)*, June, 1999, Tchilingirian H., “Looking to the East. Chant Avedissian rediscovers and redefines Egyptian visual art”, *Armenian International Magazine (AIM)*, August-September, 1999, Tchilingirian H., “Witness of His Time. The Oppressed and the Rejected Find Dignity and Respect in Norikian”, *Armenian International Magazine (AIM)*, March, 2000.

վշտով ասաց Կահիրեում լույս տեսնող *Ջահալկիր* (հիմն. 1948 թ.-ին) թերթի խմբագիրը²²:

Տարածաշրջանում հայալեզու թերթերը, որոնց մեծամասնությունը ընդհանրապես հայ քաղաքական կուսակցությունների օրգաններն էին, այժմ կանգնած են երեք կարևորագույն և մշտնջենավոր խնդիրների առջև: Առաջին խնդիրը՝ ընթերցողների բացակայությունը, նոր է Միջին Արևելքի համար: Հայերեն լեզվով ընթերցողների քանակի կայուն և մտահոգիչ անկում է նկատվում: Նույնիսկ Լիբանանում, որը ժամանակին համարվում էր «Սփյուռքի Մայրը», արաբերենը և անգլերենը դարձել են երիտասարդության նախընտրելի լեզուները: 2010 թ.-ին UNESCO-ն դասակարգեց Միջին Արևելքում (ինչպես նաև արևմտյան սփյուռքում) խոսվող արևմտահայերենը որպես «միանշանակորեն անհետացող» լեզու: Համաշխարհային լեզուների քարտեզից²³: Երկրորդը՝ հայերեն լեզվով գրող լրագրողների, հեղինակների և ներդրողների ահռելի պակաս է զգացվում: «*Ազդակ*» օրաթերթի (հիմն. 1927 թ.-ին) խմբագիրներից մեկը բացատրեց, որ իր թերթի «ամենամեծ խնդիրն այն է, որ չկան բավական քանակությամբ լրագրողներ: Մենք չունենք մտավորականներ, որոնք կարող են գրել, վերլուծել և ներկայացնել տեղական, տարածաշրջանային և միջազգային խնդիրները հայերեն լեզվով: Ցավոք, սա վերաբերում է ոչ միայն լրատվամիջոցներին, այլ բոլոր մասնագիտություններին», ավելացրեց նա²⁴: Լրագրողների և ընթերցողների բացակայության հետ մեկտեղ, որը ենթադրում է նաև տնտեսական և վարչական

²² Tchilingirian H., “Crisis Without Borders. The Media in the Middle East”, *Armenian International Magazine (AIM)*, July, 1999.

²³ <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/> (26 Մեպտեմբերի 2011):

²⁴ Tchilingirian H., “Master of Grand Theater. Gerard Avedissian in the Cultural Landscape of Lebanon”, *Armenian International Magazine (AIM)*, June, 1999.

խնդիրների մի շարք, այս թերթերից որևէ մեկը տնտեսապես ինքնաբավ չէ, ինչը հանդիսանում է նաև երրորդ խնդիրը, որն էլ իր հերթին բերում է կազմակերպչական ենթակառուցվածքի բացակայությանը: Հայալեզու լրատվամիջոցների ապագան Միջին Արևելքում լիովին կախված է ինչպես հասարակական-տնտեսական փոփոխություններից, որոնք համայնքների վերահսկողությունից դուրս են, այնպես էլ՝ մի բուռ մնացած հրատարակիչների, խմբագիրների և լրագրողների վճռականությունից ու նվիրվածությունից:

Համացանցը, էլեկտրոնային լրատվամիջոցները և սոցիալական ցանցերը ստեղծել են տեղեկատվության և հաղորդակցության նոր աղբյուրներ՝ հատկապես երիտասարդ սերնդի համար: Լրատվամիջոցների այդ աննախադեպ ընդլայնումը մի կողմից խրախուսեց անզլերեն և արաբերեն լեզուների լայնածավալ օգտագործումը որպես հիմնական լեզու, ի վնաս հայոց լեզվին, և մյուս կողմից էլ թուլացրեց համայնքային հաստատությունների հաղորդակցության և տեղեկատվության ավանդական միջոցները: Ամենակարևորն այն է, որ համացանցի շնորհիվ երիտասարդների համար բացվեց ընդարձակ մի աշխարհ՝ իրենց ծխական հաստատություններից այն կողմ, ինչպես նաև խրախուսվեց ինքնահրապարակումը և ինքնահեռարձակումը (broadcasting): Սա մարտահրավեր էր հայկական քաղաքական կուսակցությունների և համայնքային կազմակերպությունների հաղորդակցության ավանդական միջոցներին, որոնք դժվարանում են հետևել այդ արագընթաց և ծովածավալ համակարգչային աշխարհի զարգացումներին:

Բացառություն է կազմում «*Ակոս*» շաբաթաթերթը, որը հիմնվել է մի շարք մտավորականների կողմից 1996 թ.-ի ապրիլին Ստամբուլում: Ունենալով 5000-ից ավելի ընթերցող, «*Ակոսը*» ոչ միայն բավարարում է Թուրքիայում հայ՝ այլևս հայերեն

չկարդացող, նոր սերնդի պահանջները, այլ նաև փորձում է հասարակության մեջ հայերին և այլ փոքրամասնություններին վերաբերող նեղ խնդիրների շուրջ քննարկումներն ուղղել դեպի ավելի լայն դաշտ՝ կապելով այն Թուրքիայում ժողովրդավարության հարցի հետ: Այս դժվար գործընթացի արդյունքում թերթի համարձակ արտահայտվող խմբագիր՝ Հրանտ Դինքը հայտնվեց Թուրքիայի դատարաններում մեղադրյալի աթոռին և արժանացավ ազգայնականների թշնամական հարձակումներին: Դինքին սպանեցին 2007 թ.-ի հունվար ամսին²⁵: «*Ulyou*» թերթի մեկնաբանները և մտավորականները իրենք իրենց տեսնում են որպես Թուրքիայում ժողովրդավարության և ազատության ջատագովներ և ոչ միայն պարզապես մեկ ազգային փոքրամասնության և նրա «աննշան խնդիրների» արտահայտողներ: Նախքին խմբագիր էր Մահջուպյանի վկայությամբ՝ «*Ulyou*» Թուրքիայում համարվում է մի թերթ, որը «տարածում է ժողովրդավարական գաղափարներ և ոչ թե պարզապես հայկական մի թերթ է»: Նա բացատրեց, որ կրպակներից թերթի գնորդների 70-80 տոկոսը մուսուլման թուրքեր են²⁶: Այդուհանդերձ, հաշվի առնելով Թուրքիայի ներքին բարդությունները և գաղափարախոսական ու հասարակական շերտավորումները, դեռ պարզ չէ, թե արդյոք կհաջողվի էթնիկ փոքրամասնության ներկայացուցիչներին իրագործել Թուրքիայում ժողովրդավարության այս հսկայական ծրագիրը, որը հատկապես կնպաստի փոքրամասնությունների վիճակը բարելավելուն:

²⁵ հմմտ. Tchilingirian H., “Hrant Dink and Armenians in Turkey” in Turkey: Writers, Politics and Free Speech, Open Democracy Quarterly, 1, 2., 2007

http://www.opendemocracy.net/democracy-turkey/dink_armenian_4378.jsp

²⁶ Barsamian D., “An Interview with Etyen Mahcupyan,” *Armenian Weekly Online*, 73, 28, (14 Հունիսի 2007):

Արտաքին խնդիրները

Հասարակական գործոնները

Վերոհիշյալ ներքին գործընթացները զարգանում են արտաքին խնդիրներին կամ *պարտադրված իրողություններին* զուգահեռ: Պարբերական, սակայն շարունակական միջպետական և տարածաշրջանային ճգնաժամերը, չլուծված երկարատև հակամարտությունները, ընթացիկ պատերազմներն ու ապահովություն հաստատելու գործողությունները, բայց ամենակարևորը՝ սոսկալի տնտեսական դժվարությունները Միջին Արևելքում հայկական համայնքների դարավոր կենսունակությունը և ներկայությունը մեծ հարցականի տակ են դրել:

20-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակի ընթացքում աշխատաշուկայի պառակտումը, որը հատկապես Լիբանանում, Իրաքում, Իսրայելում/Պաղեստինում և Սիրիայում շարունակական ներքին և տարածաշրջանային հակամարտությունների հետևանք է, մասնավորապես վնաս է հասցրել այդ երկրների միջին դասակարգերին: Օրինակ՝ Լիբանանում հայերին երբեմնի պատկանող կոշիկի արտադրության գերիշխանությունը այժմ անկում է ապրում և աստիճանաբար անցնում է շիա ձեռնարկատուների ձեռքը²⁷: Անցյալում հայերը մեծ դեր են ունեցել Լիբանանի տնտեսական զարգացման մեջ: «Պատերազմից առաջ գործարանների մեծամասնությունը պատկանում էր հայերին, բայց սա փոխվեց պատերազմից հետո», նկատում է Լիբանանի նախկին կառավարության և այժմ Ազգային ժողովի անդամ Արթուր

²⁷ Migliorino N., (Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: ethno-cultural diversity and the state in the aftermath of a refugee crisis. New York, Berghahn Books, 2008, pp. 198-199.

Նազարյանը²⁸: Հարյուրավոր հայ ձեռնարկատերեր գաղթեցին Լիբանանից կամ կորցրեցին իրենց սեփականությունները 1970-ականների կեսերից ի վեր: Երուսաղեմում «գործազրկության բարձր ցուցանիշները, հատկապես երիտասարդության շրջանակներում, և բնակարանով ապահովվելու անկարողությունը դատարկել են քաղաքի քրիստոնյա համայնքները»²⁹: Տնտեսական անկումը և միջին դասակարգի ազդեցության աստիճանաբար կորուստը նպաստեցին արտագաղթին և ընդհանուր առմամբ թուլացրին հայերի ներկայությունը Միջին Արևելքում: Իրոք՝ ապագան մնում է անորոշ:

Իսլամական մարտատենչությունը և պետական քաղաքականությունները

Արամ Կաթողիկոսը, երբ դեռ Լիբանանի Թեմի առաջնորդն էր, բացահայտորեն նկարագրել էր վերջին տասնամյակներում տիրող իրավիճակը հետևյալ բնութագրությամբ. «Քրիստոնեությունը իրենից ներկայացնում է մի խումբ փոքր կղզիներ՝ սփռված իսլամի մեծ օվկիանոսում»³⁰: Վերջին տարիների ընթացքում հայկական համայնքի, և ընդհանապես քրիստոնեական համայնքների բարձրաստիճան հոգևորականները և աշխարհիկ առաջնորդները խորապես մտահոգված են Միջին Արևելքում տարածվող իսլամական ծայրահեղականությամբ և մարդկանց անհատական և հավաքական կյանքի վրա դրա ունեցած ազդեցությամբ: Առաջնորդների մեծամասնությունը զգուշությամբ են անում որևէ

²⁸ Tchilingirian H., “Integration: The Point of No Return”, *Armenian International Magazine (AIM)*, December, 1999.

²⁹ CNEWA “Christians in the Middle East.” Special Edition of ONE, September, New York, 2010. (15 Օգոստոսի 2011).

<http://www.cnewa.org/default.aspx?ID=3490&pagetypeID=4&sitecode=HQ&pageno=1>

³⁰ Keshishian A., *The Christian Witness at the Crossroads in the Middle East*. Beirut: Middle East Council of Churches, 1981, p. 24.

պաշտոնական հայտարարություն, սակայն առանձնագրույցներում հայտնում են իրենց մտահոգությունները՝ ոչ մի ապագա լուծում չտեսնելով այդ խնդիրներին: Քրիստոնյաների դեմ հատուկ նպատակով ուղղված բռնության վառ օրինակներ են Իրաքում, Եգիպտոսում և Սիրիայում 2010, 2011, 2012, 2013 և 2014թթ.-ին տեղի ունեցած իրադարձությունները³¹: Բաղդադում Հայկական Կաթողիկե առաջնորդարանի և եկեղեցու առջև պայթեցված ռումբը 2004 թ.-ի օգոստոսի 1-ին վիրավորեց տասնյակ հավատացյալների, հիմնահատակ այրեց առաջնորդարանին պատկանող շենքի մի մասը և մեծ վնասներ հասցրեց եկեղեցու շինությանը:

Միջին Արևելքում իսլամական հասարակությունները հիմնականում հանդուրժողական են և հարգալից վերաբերմունք են ցուցաբերում դեպի քրիստոնյա համայնքները, բայց այդ հասարակության որոշ կրոնական շերտեր գերիշխանություն են հաստատում ոչ մուսուլման համայնքներին վերաբերող կարգախոսի (discourse) ձևավորման վրա: «Նույնիսկ եթե մարդկանց մեծամասնությունը զուսպ մուսուլմաններ են», ասել է Եգիպտացի իրավաբան Վազդի Հալֆան (Wagdi Halfa), «մի խումբ ծայրահեղականներ կարող են մեծ ազդեցություն ունենալ նրանց վրա և թունավորել նրանց միտքը»: Հալֆան արեց այդ հայտարարությունը այն բանից հետո, երբ Եգիպտոսի հարավում՝ Շեյխ Ֆադլ (Sheikh Fadl) գյուղում, 15-ամյա քրիստոնյա աղջկան

³¹ Տե՛ս, օրինակ, Steven Lee Myers, “More Christians Flee Iraq after New Violence,” *The New York Times*, 12 Դեկտեմբերի 2010.

<http://www.nytimes.com/2010/12/13/world/middleeast/13iraq.html> (13 Դեկտեմբերի 2010); և “Al-Azhar Condemns Violence against Christians” <http://asianews.it/news-en/Cairo.-Al-Azhar-condemns-violence-against-Christians-20996.html> (10 Մարտի 2011):

պարտադրեցին գլուխը կապել կամ հեռանալ դպրոցից³²: Քրիստոնյա համայնքների մեկուսացումը արաբական հասարակություններում աստիճանաբար դարձավ գերիշխող վերջին հինգ տասնամյակի ընթացքում: 2010 թ.-ին Քեմբրիջում ներկայացված մի գեկույց ավելի լայն հայացք է զգում իրականությանը:

1950 և 1960-ական թթ.-ին՝ օտարեկրյա զավթիչներից ձեռք բերած անկախությունից հետո, արաբական երկներում քրիստոնյաները մեծ դեր էին խաղում հասարակական կյանքում՝ որպես քաղաքագետներ, բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներ, մտավորականներ և մասնագետներ: Հիսուն տարի անց իրավիճակը փոխվեց: Քանի որ բազմաթիվ քրիստոնյաներ գաղթեցին դեպի արևմուտք, շատ քչերը մնացին ստանձնելու բարձր պաշտոններ պետական համակարգում: Իսլամական շարժումները արաբական երկրներում ստեղծեցին հավելյալ բարդություններ, մասնավորապես կապված ինքնության և քաղաքացիության իրավունքների հետ: Իսլամական տերմինաբանության օգտագործումը լրատվամիջոցներում, հասարակական հաղորդակցություններում և քաղաքական կյանքում ընդհանուր առմամբ խթանեցին օտարության զգացմունքը քրիստոնյա համայնքների մեջ³³:

Որպես հասարակության ոչ իսլամական միավորներ՝ ընդհանուր առմամբ բոլոր համայնքները, և հայկականը մասնավորապես, մի շարք ծայրահեղականների կողմից

³² “Christians Fear Islamist Pressure in Egypt,” *Associated Press (AP)* 4 Հոկտեմբերի 2011: <http://news.yahoo.com/christians-fear-islamist-pressure-egypt-164823245.html>

³³ “Christian Broadcasting in Arab Countries” in *Religious Broadcasting in the Middle East. Islamic, Christian and Jewish Channels: Programmes and Discourse*. Cambridge Arab Media Project (CAMP) and The Prince AlWaleed Bin Talal Centre of Islamic Studies, University of Cambridge (CIS), Սպրիլ 2010: <http://www.cis.cam.ac.uk/Cambridge%20Media%20Report.pdf> (18 Նոյեմբերի 2010):

սպառանալիքները համարում են մեծ մտահոգության աղբյուր և լուրջ գործոն, որը վտանգի տակ է դնում այդ համայնքների երկարաժամկետ գոյատևումը Միջին Արևելքում:

Տակավին պարզ չէ, թե ինչպես կփոփոխվի հասարակական-քաղաքական մթնոլորտը Միջին Արևելքում բռնավոր վարչակարգերի դեմ զանգվածային բողոքների և ռազմական գործողությունների արդյունքում, բայց 2003 թ.-ից մինչև 2006 թ.-ը Արաբական Բարոմետրի (Arab Barometer) հինգ երկրներում անցկացրած ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ «պատասխանողների 56 տոկոսը համաձայն է, որ «կրոնավոր անձինք պետք է ազդեցություն ունենան կառավարության որոշումների վրա»: 2003-2004թթ.-ի մեկ այլ ուսումնասիրություն եզրակացրեց, որ «չորս արաբական հասարակություններից կեսը և ավելին» համաձայնվել են, որ միայն շարիաթի օրենքը պետք է կիրառվի կառավարության կողմից: Համադրելով տվյալները՝ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ «յուրաքանչյուր հասարակության անդամների 40-45 տոկոսը աջակցում է աշխարհիկ ժողովրդավարությանը, մինչդեռ մոտավորապես նույն համամասնությունը աջակցում է ժողովրդավարության իսլամական տարբերակին. միևնույն ժամանակ հասարակության 5-10 տոկոսը կողմ է աշխարհիկ ավտորիտարիզմին, և նույն համամասնությունը կողմ է իսլամական ավտորիտարիզմին: Ինչպես Լ. Դիամոնդը (L. Diamond) նշում է, «մենք դեռ չգիտենք, Արաբական Բարոմետրի այսօրվա տվյալների հիման վրա, թե «ժողովրդավարությանը» և կառավարության վրա իսլամական ազդեցությանը կողմ մարդկանց ո՞ր տոկոսն է իսկապես ընկալում ժողովրդավարությունը, որպես կարևոր սկզբունք ոչ միայն մեծամասնության իշխանության հաստատման համար, այլ նաև փոքրամասնությունների իրավունքները պաշտպանելու համար՝

ներառյալ փոքրամասնությունների իրավունքը դառնալ մեծամասնություն հաջորդ ընտրությունների ժամանակ»³⁴:

Պետությունը ավելի է բարդացնում այս հասարակական և կրոնական «լարվածությունները», ինչպես նաև իր իրավական և քաղաքական հարաբերությունները քրիստոնյաների և ընդհանրապես փոքրամասնությունների հետ: Ըստ էության բոլոր արաբական երկրները Միջին Արևելքում ունեն սահմանադրություններ, որտեղ հիմնականում գործում է շարիաթի օրենքը: Էթնիկ և կրոնական խմբերի ու փոքրամասնությունների նկատմամբ խտրականությունը սահմանված է այս սահմանադրություններով: Վերջին տարիներին, ինչպես նկատում է Միջին Արևելքում Կաթոլիկ բարեգործական միության (Catholic Near East Welfare Association (CNEWA)) նախագահ՝ Ռոբերտ Ստեռնը (Rev. Robert Stern). «Միջին Արևելքի համարյա բոլոր երկրներում, որտեղ ապրում են բնիկ կամ աշխատանքի նպատակով ժամանած քրիստոնյաներ, նրանց սովորաբար վերաբերվում են որպես երկրորդ կարգի քաղաքացիների և տարբեր տեսակի թաքնված կամ ակնհայտ խնտրականության են ենթարկում»³⁵: Ավելին՝ համակենտրոնացված ավտորիտար վարչակարգերը Միջին Արևելքում որոշակի սահմանափակումներ են կիրառում համայնքային գործունեության վրա, ինչպես նաև հայկական համայնքների ինքնավարության և մշակութային բազմազանության վրա: Նույնիսկ դավանանքային պայմանավորվածությունը, որով կառավարվում է հասարակական

³⁴ Diamond L., “Why are there no Arab democracies?”, *Journal of Democracy*, 21, 1, January, 2010, pp. 95-96.

³⁵ Stern, R. L.. ‘Perspectives: Caught in the Middle’, One (Catholic Near East Welfare Agency (CNEWA)), September 2010. Տես նաև <http://www.cnewa.org/default.aspx?ID=3495&pagetypeID=4&sitecode=HQ&pageno=1>. Perspectives

և քաղաքական կյանքը Լիբանանում՝ միակ բացառությունն արաբական աշխարհում, ունի մեծ քանակությամբ սահմանափակումներ և կարող է հանգեցնել վտանգավոր հետևանքների:

Բացառությամբ Լիբանանի և ինչ-որ չափով Սիրիայի՝ ըստ էության գոյություն չունեն հնարավորություններ ստանալ քաղաքական կամ քաղաքացիական պաշտոններ բարձրաստիճան կառավարական որոքում՝ ազգային և կրոնական պատկանելիության պատճառով³⁶: Միջին Արևելքում քրիստոնյաների նկատմամբ վերաբերմունքը «ինտեգրացմանը» նպաստելու փոխարեն, ընդհակառակը ամրապնդում է տարբերության և այլության գաղափարները, ինչի արդյունքում փոքրամասնություն կազմող խմբերի անդամները վարում են գուգահեռ ազգային կամ կրոնական կյանք իրենց համայնքներում: Օրինակ՝ հայկական համայնքը Թուրքիայում ստիպված է լինում անընդմեջ հավասարակշռություն պահել իրենց ազգային և պետական հավատարմությունների միջև: Ինչպես բացատրում է Պատրիարքը. «Ամեն հայ Թուրքիայում զարգացնում է երեք անհատականության գիծ՝ լինել Թուրքիայի քաղաքացի, լինել հայկական մշակութային հարստություն կրող, և մնալ քրիստոնյա մի երկրում, որտեղ 99 տոկոսով մարդիկ մահմեդականներ են»³⁷: Միացյալ Արաբական Էմիրություններում (ՄԱԷ) գոյություն ունեն իրավական, հասարակական և մշակութային պատճառներ, որոնք անընդմեջ «անցումային իրավիճակ» են ստեղծում: Օրենքով օտարերկրացին չի կարող դառնալ ՄԱԷ-ի քաղաքացի: Աբու Դաբիում

³⁶ Ըստ 1989 թ.-ի Թաիֆ Համաձայնության (Taif Accord), Լիբանանի Խորհրդարանի 128 տեղից 6-ը տրամադրվում է հայերին, որոնք կազմում են Լիբանանի բնակչության մոտ 9-ը տոկոսը:

³⁷ Tchilingirian, H., “The People’s Choice. Archbishop Mesrob Mutafyan Elected 84th Armenian Patriarchate of Turkey”, *Armenian International Magazine (AIM)*, December, 1998.

ապրող մի հայ բացատրում է. «Երբ որ կառավարությունը հրամայի քեզ լքել երկիրը, պետք է հեռանաս: Միակ նախապայմանը, որ պահում է մարդկանց այստեղ, դա նրանց աշխատանքն է և սեփական գործը: Եթե կորցնում ես աշխատանքդ, պիտի հեռանաս երկրից, կամ կնքես աշխատանքի նոր պայմանագիր»³⁸: Ինչպես գեկուցում է Կաթոլիկ բարեգործական միությունը Միջին Արևելքում (CNEWA), Եգիպտոսում քրիստոնյաների դեմ խտրականությունը շատ տարածված երևույթ է, հատկապես կրթական և աշխատանքային ոլորտներում: «Կառավարությունը դնում է սահմանափակումներ եկեղեցիների կառուցման կամ վերանորոգման վրա՝ սահմանափակումներ, որոնք չեն գործում մզկիթների դեպքում: Շրջանային կառավարիչը պետք է հատուկ թույլտվություն տա, եկեղեցին վերանորոգելու համար: Իսկ եկեղեցի կառուցելու թույլտվություն պետք է տրվի երկրի նախագահի կողմից, որը կարող է տևել մինչև տաս տարի: Նույնիսկ սկզբնական թույլտվությունը ստանալուց հետո, անվտանգության ծառայությունները պետք է հետաքննություն անցկացնեն, թե արդյոք հարակից մուսուլմանական համայնքները դեմ չեն նման շինությանը: Եթե դեմ են, ապա եկեղեցին կարող է այդպես էլ չկառուցվել»: Իսրայելում եկեղեցական առաջնորդներն անհագստացած են և մատնանշում են իսրայելական կառավարության կողմից հարկադրված սահմանափակումները, «ինչպիսիք են՝ գոյություն ունեցող բարդությունները կամ մերժումները բնակելի շենքեր կառուցելու իրավունք ստանալու, աշխատատեղեր ստեղծելու և Սուրբ Երկրի վրա քրիստոնյաների

³⁸ Tchilingirian H., “Instilling the Armenian Spirit. Armenian Education in a Transient Community”, *Armenian International Magazine (AIM)*, July, 1999.

իրավունքները պաշտպանելու»³⁹: Նմանատիպ բիրտ սահմանափակումներ գոյություն ունեն նաև Թուրքիայում:

«Արաբական գարնան» ամենամեծ մարտահրավերներից մեկը լինելու է փոքրամասնությունների հանդեպ դիրքորոշումը՝ լինի դա դավանական, կրոնական կամ ազգային, և նրանց կարգավիճակի փոփոխությունը Միջին Արևելքում: Պետություններն ու հասարակություններն այդ տարածաշրջանում արդեն վաղուց գործնական ուշադրություն չեն դարձրել փոքրամասնությունների դժգոհություններին և իրավական պահանջներին⁴⁰:

Անվտանգությունը և ռազմական հակամարտությունները

Անվտանգության մտահոգությունները և ռազմական հակամարտությունները Իրաքում, Լիբանանում և Իսրայելում/Պաղեստինում, ինչպես նաև Իրան-իրաքյան և Արաբական Շոցի առաջին պատերազմները 1990-ականների սկզբին, նշանակալից ազդեցություն և հետևանքներ ունեցան Միջին Արևելքում հայկական համայնքների վրա: Մարդկային կորուստների առումով, հազարավոր հայեր՝ Լիբանանի, Իրաքի և Իրանի մնացած բնակիչների հետ մեկտեղ, կորցրեցին իրենց կյանքը պատերազմների ժամանակ: Իրան-իրաքյան ութնամյա պատերազմի ընթացքում միայն Զախո քաղաքում սպանվեցին

³⁹ CNEWA “Christians in the Middle East.” Special Edition of ONE, September, New York, 2010. <http://www.cnewa.org/default.aspx?ID=201&pagetypeID=3&sitecode=HQ&pageno=1> (15 Օգոստոսի 2011).

⁴⁰ Այս խնդիրների եռանդուն ջատագովն էր հանդիսանում Ղպտի Եկեղեցու նախկին Պապ Շենուդան (Pope Shenouda): Երբ 2011-ի հունվարին եկեղեցու տարածքում պայթած ռումբի հետևանքով 25 ղպտի զոհվեցին, նա կրկին դիմեց Եգիպտոսի կառավարությանը, ասելով որ, այն «պետք է սկսի լուծել ղպտիների խնդիրները», որոնք ընկած են կրոնական թշնամության հիմքում (*Los Angeles Times*, 7 Հունվարի 2011: A3):

ավելի քան 130 հայ զինվոր, որոնք կռվում էին Իրաքի բանակում⁴¹: Իրանական բանակ զորակոչված հարյուրավոր հայ զինվորներ իրենց կյանքը կորցրեցին սահմանի մյուս կողմում: Ինչպես 1970-ական ու 1980-ական թթ.-ի այս հակամարտությունները մեծ արտագաղթի պատճառ եղան, վերջին տարիների ընթացքում նյունպես հայկական համայնքներում, մյուս քրիստոնյա համայնքների նման, նկատվում է դեպի Արևմուտք դանդաղ արտագաղթի մի ալիք: Ներկայում «ընդհանուր առմամբ, եկեղեցիները, որոնք պատմականորեն ստեղծվել են Միջին Արևելքում, այժմ ավելի շատ հավատացյալներ ունեն Ամերիկյան մայրցամաքներում, արևմտյան Եվրոպայում և Ավստրալիայում, քան թե իրենց ծննդավայրում»⁴²:

Մեկ կարևոր համայնք, թակարդված երկարատև հակամարտությունների մեջ, Սուրբ Երկրում ապրող հայ համայնքն է և Հայոց Պատրիարքությունը, որոնք կանգնած են մեծ դժվարությունների առջև: Հայկական շահերը Երուսաղեմում միայն կրոնական չեն. պատրիարքությունը նաև ունի եկամտաբեր հսկա կալվածքներ: 28 ակր (150 dunum) հայկական մասը կազմում է Հին Քաղաքի մեկ վեցերորդը, իսկ վերջին տարիներին կարգավիճակի հետ կապված քննարկումները (սրանք վերաբերում են մոտ մեկ քառակուսի կիլոմետր հողատարածքի, որը դարձել է ամենաբարդ և խնդրահարույց հարցերից մեկը Միջին Արևելքում վերջին 60 տարվա ընթացքում) շատ կարևոր են և անմիջականորեն կապված են Իսրայելում/Պաղեստինում հայ համայնքի հետ: Մյուս կողմից՝ առաջին և երկրորդ

⁴¹ Fisk R., The Great War for Civilisation. The Conquest of the Middle East, London: Harper Perennial, 2005, p. 842.

⁴² Stern, R. L.. 'Perspectives: Caught in the Middle', One (Catholic Near East Welfare Agency (CNEWA)), September 2010. Տես նաև <http://www.cnewa.org/default.aspx?ID=3495&pagetypeID=4&sitecode=HQ&pageno=1>. Perspectives

ապստամբությունների (intifada) տնտեսական և քաղաքական հետևանքները ու չլուծված իսրայելա-պաղեստինյան հակամարտությունը հանգեցրեցին հայկական համայնքում հետագա գաղթերին և դժվարություններին⁴³:

Եզրակացություն

Հայկական համայնքների խնդիրները Միջին Արևելքում՝ որպես մի փոքրամասնություն փոքրամասնությունների մեջ, բացահայտում է իրականության մի ծալք, ըստ որի ինքնության կազմավորումը կամ «կառուցում»-ը, պահպանումը և ընդլայնումը միայն ներքին հավաքական ինքնասահմանման (internal group self-definition), արտաքնամարմնացման (externalisation) և ներմարմնացման (internalisation) արդյունք չեն: Միջին Արևելքում ինքնությունը նաև պարտադրված է՝ պետական և հասարակական կառույցների կողմից, քաղաքական գործընթացներով և կրոնական ու մշակութային պայմաններով: Մի կողմից՝ ինքնության ցուցիչները և՛ մեծամասնությունների, և՛ փոքրամասնությունների համար պետականորեն սահմանված, հասարակության կողմից ձևակերպված և ամրագրված են: Մյուս կողմից՝ այն ինչ անվանում են քրիստոնյաների և փոքրամասնությունների «մեղմ այլականացում»՝ ի հակադրություն Թուրքիայում կիրառվող «կոշտ այլականացմանը»⁴⁴, ըստ որի՝ պետական և կրոնական ատենախոսությունը լայն հասարակության աչքերում

⁴³ Tchilingirian H., “Dividing Jerusalem. Armenians on the line of confrontation.”

Armenian International Magazine (AIM) October, 2000

⁴⁴ օրինակ՝ հմմտ. Tchilingirian H., “Recognition or Reconciliation? Turkish-Armenian relations need untangling”, Aztag Daily (Special Edition), 24 April, 2006; Tchilingirian H., “Hrant Dink and Armenians in Turkey” in Turkey: Writers, Politics and Free Speech, Open Democracy Quarterly, 1, 2., 2007, http://www.opendemocracy.net/democracy-turkey/dink_armenian_4378.jsp և Fisk R., The Great War for Civilisation. The Conquest of the Middle East, London: Harper Perennial, 2005, pp. 388-436.

ամրապնդում է «տարբերությունները» և «այլ» լինելու «անհամատեղելիությունը»:

Այս հարցի կապակցությամբ հատկանշական է, որ Թուրքիայի Ազգային կրթության նախարարության կողմից Անկարայում 10-րդ դասարանցիների համար տպագրված պատմության դասագրքի 3-րդ հրատարակության մեջ քրիստոնյա ասորիները նկարագրված են որպես «դավաճաններ»⁴⁵: 2007 թ.-ի դեկտեմբերին Թուրքիայի Բողոքողականների միությունը բողոք ներկայացրեց Թուրքիայի Ռադիոյի և հեռուստատեսության բարձրագույն խորհրդին և Ստամբուլի Գլխավոր դատախազին ընդդեմ *Kurtlar Vadisi Pusu* (*Գայլերի Դարանակալության Դաշտավայր*) հեռուստատեսիվի պատասխանատուների, որոնք ներկայացրել են քրիստոնյաներին որպես «ահաբեկչական կազմակերպություններ»: Մի դրվագում, որը հեռարձակվել է 2007թ.-ի նոյեմբերի 8-ին Show TV ալիքով, ցուցադրվել են քրիստոնյա քարոզիչներ, որոնք ներգրավված էին օրգանների վաճառքի, մաֆիայի, մարմնավաճառության և այլ հակահասարակական գործունեության մեջ⁴⁶: Օրինակները շատ են՝ Թուրքիայի Աստվածաշնչային կազմակերպության ներկայացուցիչ Բեհնան Կոնուտգանը (Behnan Konutgan) մի հարցազրույցում նշում է. «Երբ ես քարոզում եմ (քրիստոնեություն- Հ.Հ.), մարդիկ մտածում են՝ ես երկրի թշնամին եմ»: Մեկ այլ քրիստոնյա թուրք՝ Իսա Կարատասը (Isa Karatas), Թուրքիայում Ավետարանչական Բողոքական եկեղեցիների խոսնակը, բացատրում է, որ թուրք համաքաղաքացիները հաճախ հարցնում են իրեն՝ «եթե պատերազմ լինի, ու՞մ կողմից ես կովելու: Ես պարզապես չեմ կարողանում բացատրել նրանց, որ չնայած՝ ես

⁴⁵ Abdulmesih BarAbraham, "Turkish High School History Book Portrays Assyrians As Traitors", <http://www.aina.org/releases/20111002110757.htm> (16 Դեկտեմբերի 2014).

⁴⁶ Տե՛ս «Նրանք Հարվածում են Եկեղեցիներին», *Այլու*, 14 Դեկտեմբերի 2007:

քրիստոնյա եմ, իմ զգացմունքը իմ երկրի հանդեպ նույնն է: Նրանք պարզապես դա չեն հասկանում»⁴⁷:

Պետությունը, թվում է, թե «ինտեգրացում» է՝ պարտադրելով, օրինակ, հայկական կամ փոքրամասնությունների դպրոցներում ազգային ուսումնական ծրագիրը, բայց միաժամանակ խրախուսում է «մեկուսացումը»՝ այդ համայնքների շուրջ ուրվագծելով սոցիալական, քաղաքական և իրավական սահմաններ: Մի կողմից՝ այն քաղաքացիություն և անձնագիր է տրամադրում, իսկ մյուս կողմից՝ սահմանափակում կամ արգելում է փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներին հասարակական կառույցներում բարձր պաշտոնների հասնելը: Ազգային և կրոնական ինքնության պարտադրումը նույնպես համակարգված է: Փոքրամասնության անդամ լինելով՝ մարդիկ իրականում ոչ մի ընտրություն չունեն. նրանց ընդունում են որպես որևէ «խմբի ի ծնե» մի մասնիկ, այսինքն՝ որևէ ազգային և կրոնական համայնքի անդամ: Այսպիսով, նույնիսկ եթե ենթադրենք դու հայտարարում ես, որ դու այլևս սոցիալապես, մշակութային և կրոնով հայ չես, պետական կառույցները և հասարակությունը կպնդեն, որ դու «հայ» ես ծագումով: Դու «այլ» ես գերիշխող մի կրոնական և ազգային հասարակության մեջ:

Միջին Արևելքում հայկական համայնքներում իրականությունն այսօր, մեղմ ասած, անորոշ ապագա է խոստանում: Դարեր շարունակ հայկական Մփյուռքի համայնքները ողջ աշխարհով մեկ աշխարհագրապես, մշակութային, քաղաքականապես և տնտեսապես փոփոխությունների էին ենթարկվում, և Եղեռնից հարյուր տարի հետո հայերի աստիճանաբար դատարկումը Միջին Արևելքից վերջնականապես կրեթի առնվազն այն հայերի հասարակական և

⁴⁷ Treviño J., “Turks and Tolerance. Putting Islamist Victory in Turkey in Context,” *National Review* (on-line edition) 27 Հունիսի 2007:

մշակութային կորստին, որոնց արմատները հասնում են մինչև Օսմանյան կայսրություն:

Աղյուսակ 1. Հայկական բնակչության մոտավոր հաշվարկները Միջին Արևելքում*

	1975 ⁽¹⁾		1985 ⁽²⁾	2003 ⁽³⁾	2008 ⁽⁴⁾		
	հազ.	Հայերի % ընդհ. քրիստ. քանակ	հազ.	հազ.	հազ.	Ընդհ. բնակչո ւթյունը (միլ)	Քրիս տոնյ աներ ի % ⁽⁵⁾
Իրան	200	87.5	202	80	75	65.8	2.0
Լիբանան	175	17.5	176	75	70	3.9	39.0
Սիրիա	150	26.8	136,5	70	70	19.7	10.0
Թուրքիա	60	43.0	89	80	75	71.9	0.2 ⁽⁷⁾
Եգիպտոս	10	0.5	12	6	6	81.7	10.0
Իրաք	20	3.4	16	10	8	28.2	3.0 ⁽⁸⁾
Իսրայել/ Պաղեստին	2,5	3.5	5	3	1,5	7.1	2.0
Քուվեյթ	2	76.0	3	5	4	2.6	15.0 ⁽⁹⁾
Հորդանան	2	1.9	4	3	4	6.2	6.0
ՄԱԷ	1		1,5	2	5	4.2	4.0 ⁽¹⁰⁾
	622,5		645	334	318,5		

*Հայերի ճշգրիտ քանակները Միջին Արևելքում և Սփյուռքում, ըստ էության գոյություն չունեն: Չկան ո՛չ պաշտոնական մարդահամարի տվյալներ, և ո՛չ էլ ուսումնասիրված ճշգրիտ վիճակագրական տվյալներ: Սակայն այս աղյուսակում ներկայացված մոտավոր հաշվարկը հիմնված է վերջին մի քանի տասնամյակներում տարբեր եկեղեցական ներկայացուցիչների և հրապարակությունների կողմից ներկայացված տվյալների վրա:

1. Այս թվերը ներկայացված են Լիբանանի Թեմի Առաջնորդ Արամ Քեշիշյանի՝ այժմ Կիլիկյո Կաթողիկոսի, կողմից հիմնված տարբեր մոտավոր հաշվարկների վրա (տե՛ս Keshishian A., The Christian Witness at the Crossroads in the Middle East. Beirut: Middle East Council of Churches, 1981): Այլ աղբյուրները տալիս են այլ թվեր: Օրինակ, Courbage-ը և Philippe-ն պնդում են, որ Սիրիայում,

ապրում են 130000 հայ, իսկ Լիբանոնում 200000 հայ (Youssef Courbage and Philippe Fargues, *Christians and Jews Under Islam*. I.B. Taurus, 1997):

2. Բացառությամբ Եգիպտոսի, Քուվեյթի և Արաբական Էմիրությունների համար ներկայացված մոտավոր հաշվարկներից, այս թվերը *Al Montada (The Forum)* ամսագրից են, Middle East Council of Churches, No. 116-117, Ապրիլ-Հունիս 1985: 25:

3. Ինչպես ներկայացված է համապատասխան համայնքի տեղեկատվական նյութում *Հայ Միյուլթը, Հանրագիտարան*-ում (Երևան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատարակչություն, 2003):

4. Մոտավոր հաշվարկներ նորությունների աղբյուրներից և Իրաքի ու Քուվեյթի Հայ Եկեղեցու թեմական առաջնորդների տրամադրած թվերից (հարցազրույցներ 25/27 սեպտեմբերի 2008):

5. Քրիստոնյաների տոկոսային հարաբերությունը երկրի ընդհանուր բնակչության, համեմատ. *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/redirects/ciaredirect.html> (30 Հոկտեմբերի 2008):

6. Ներառյալ զրադաշտական, հրեական և բահայական (Baha'i) համայնքները:

7. Ներառյալ քրիստոնյա և հրեական համայնքները:

8. Սա չի ներառում այն հայերի քանակը, որոնք փախչել են Իրաքից վերջին տարիների ընթացքում, մասնավորապես Հորդանան և Սիրիա: Իրաքի թեմը դեռ հայկական համայնքում ապրող մարդկանց քանակը համարում է 17000 (*Նոր Գեանք* (Լոս Անձրև), 30 Օգոստոսի 2008):

9. Ներառյալ քրիստոնյա, հնդիկ և փարսի համայնքները:

10. Ներառյալ քրիստոնյա և հնդիկ համայնքները:

Աղյուսակ 2. Հայկական դպրոցները Միջին Արևելքում (2010-2011) ⁽¹⁾

		Դպրոցներ	Ուսանողներ
Լիբանան	Բեյրութ	23	6400 ⁽²⁾
	Տրիպոլի	1	-
	Անջար	3	-
Սիրիա	Հալեպ	12	6393
	Քամիշլի	1	700
	Քեսաբ	2	350
	Դամասկոս	3	490
	Լաթակիա	1	200
	Ռակկա	3	300
	Թուրքիա	Ստամբուլ	16
Իրան	Թեհրան	14	2800
	Նոր Ջուլֆա	5	400 ⁽³⁾
	Շահինշահեր	1	200 ⁽³⁾
	Թաբրիզ	1	100 ⁽³⁾
Քուվեյթ	Քուվեյթ	1	400
Եգիպտոս	Կահիրե	2	250 ⁽⁴⁾
	Ալեքանդրիա	1	35
Իրաք	Բաղդադ	1	220
Իսրայել/Պաղեստին	Երուսաղեմ	1	110
Հորդանան	Ամման	1	88
		93	22,401

1. Աղբյուրներ՝ Հովսեփ Նալբանդյան, «Հայկական Ամենօրյա Դպրոցներու Իրավիճակը Սփյուռքի Տարածքին», *Նոր Յաւաջ* (Փարիզ) 12 մայիս 2011; Armenian Patriarchate of Jerusalem 2011: Հարցազրույց Իսֆահանի և Քուվեյթի թեմի նախկին առաջնորդ Կորյուն Արքեպիսկոպոս Պապյանի հետ, 30 սեպտեմբերի 2011: «Հանդիպում Իրաքի թեմի առաջնորդ, Ավագ Արքեպիսկոպոս Ասատուրեանի հետ», *Նոր Կեսնք* (Լոս Անճրլս) 30 օգոստոսի 2008:

2. Լիբանանում աշակերտների ընդհանուր քանակը:

3. Ստավոր հաշվարկ, տրամադրված Իսֆահանի նախկին թեմակալ առաջնորդ Կորյուն Արքեպիսկոպոս Պապյանի կողմից, 30 սեպտեմբերի 2011:

4. Ստավոր հաշվարկ:

ARMENIAN COMMUNITIES IN THE MIDDLE EAST: BETWEEN IMPOSED REALITIES AND UNCERTAIN FUTURE

Summary

Hratch Tchilingirian

This article discusses the contemporary internal and external critical issues facing the Armenian communities in the Middle East. With population estimates at about 300,000 spread in some 10 countries in the region, the Armenians are a minority within the wide spectrum of confessional, religious and ethnic non-Muslim communities in these countries. Internally, questions of integration, assimilation, preservation and maintenance of community institutions are among the most hotly debated issues. Externally, the security situation and ongoing armed conflicts, as well as the escalation of religious fundamentalism in recent years pose serious questions about the future viability of the Armenian communities in the Middle East. These processes are exacerbated by declining socio-economic conditions which have caused mass migration of Christians in general and the Armenians in particular. Over the last 100 years since the Armenian Genocide and dispersion throughout the Middle East, the Armenians have invested the equivalent of billions of dollars in money, labour and community efforts to establish and perpetuate their culture, language, and traditions. However, the continuing exodus of the Armenians out of the Middle East seems to speed up the socio-cultural demise of one of the most ancient Christian communities in the region.